

CULTE ALS AVANTPASSATS EN AFRICA

Sobre el culte als avantpassats en les religions tradicionals africanes farem un seguit d'aproximacions successives a una mostra que sigui significativa i representativa de les religions tradicionals africanes.

Llegir els relats de les faules africanes, o ajudar-ne a la seva representació teatral, és un exemple de com es pot arribar a l'essència cultural de tot un continent. Ni que sigui de manera anecdòtica, el recull de la saviesa mantinguda en l'àmbit de l'oralitat, una de les formes ancestrals de transmissió del coneixement, porta al contacte amb el fet religiós.

Si, una vegada oberta aquesta porta cap al coneixement del fet religiós, ens hem de guiar pels estudis específics, llavors estem de ple en un viatge que ens ha de portar del més general, a un fet particular. Anirem, per tant, centrant la qüestió.

Un univers de creences

Al primer autor al qual recorrem és a Mircea Eliade. Mircea Eliade, del que llegim la seva *Història de les Religions*¹, defensa la complexitat de la vida religiosa dels pobles anomenats “primitius” adduint que no es pot reduir a “animisme”, “totemisme” ni culte als avantpassats. Fa veure que hi tenen cabuda éssers suprems dotats de tots els prestígis d'un Déu creador i totpoderós.

Per tant, podem accedir i disposar al que les hipòtesis evolucionistes anomenen i reserven per a alguns com “hierofanies superiors”². Alertats d'aquesta realitat, però, sí que és la nostra voluntat endinsar-nos en quelcom de característic i exclusiu de les formes de religiositat tradicional desenvolupades per pobles de l'Àfrica. Mircea Eliade ens dona pautes per això:

“L'univers mental dels mons arcaics no ens ha arribat dialècticament embolcallat en les creences explícites dels individus, sinó conservat en mites, símbols i costums que (...) permeten encara veure amb claredat el seu sentit originari”³.

La intuïció que tenim en llegir històries popular de les faules africanes ens queda confirmada; a la seva importància, però, cal afegir la de símbols i costums on pouar.

¹ ELIADE, Mircea: *Historia de las religiones. Morfología y dialéctica de lo sagrado*. Circulo de Lectores, 1990.

² Op.cit. p.35

³ Op.cit. p.39

Dels costums religiosos, de les cerimònies, caldrà recordar que no sempre recullen aspectes essencials d'un conjunt de creences. Amb això, tornem a pensar en el Déu suprem allunyat.

“Entre els ‘primitius’ apareix per tot arreu la creença en un ésser suprem, creador i totpoderós, que te la seva estança als cels (...) aquest ésser suprem no desenvolupa gairebé cap paper en el culte”⁴.

Hi haurà altres petjades de creences que deixen marcat la sendera que permet resseguir el complex món espiritual dels pobles que volem abordar.

“En cap lloc s’hi troben únicament hierofanies elementals (...) sinó que hi ha sempre empremtes de formes religioses que, en la perspectiva de les concepcions evolucionistes, es consideren com a superiors”.

Pel que fa a Àfrica, en concret, és molt present el culte als avantpassats:

“Certes formes dominen el conjunt religiós (...) el culte als avantpassats en Àfrica”⁵.

Amb aquesta referència explícita de Mircea Eliade estem disposats a aproximar-nos encara més a aquesta singularitat. No obstant, no ho fem sense deixar constància, novament, de que a tota Àfrica hi queden “vestigis d’un gran Déu del cel gairebé desaparegut o en vies de desaparèixer del culte”⁶; “passa en la majoria dels pobles africans: el gran Déu celeste, l’ésser suprem, creador i totpoderós, no desenvolupa més que un paper insignificant en la vida religiosa de la tribu. O és massa bo o està massa distant per a necessitar un culte pròpiament dit, i se li invoca tan sols en casos extrems”⁷.

Al temps que podem recordar l’existència del Déu suprem, ens adonem que l’observació dels cultes no ens el presentaran. Tot admetent aquesta evidència, passem a centrar-nos en la ja apuntada singularitat africana: el culte als avantpassats. Ens ajuda la lectura de Mbiti: *Entre Dios y el tiempo; religiones tradicionales africanas* ⁸.

El culte als avantpassats com a ingredient fonamental

La primera asseveració que llegim en el llibre de John Mbiti, i que es pot vincular amb el culte als avantpassats, es relaciona amb la trajectòria religiosa de l’individu. De fet, aquesta s’estén des d’abans del seu naixement fins a després de la seva mort física⁹. Ens interessa aquest concepte de la vida humana lligada al temps en el que l’individu – després del seu naixement, pubertat, iniciació, matrimoni, procreació i vellesa– entrerà

⁴ Op.cit. p.54

⁵ Op.cit. p.61

⁶ Op.cit. p.80

⁷ Op.cit. p.82

⁸ MBITI, John: *Entre Dios y el tiempo; religiones tradicionales africanas*. Mundo Negro, 1996, 2a ed..

⁹ MBITI, John: Op.cit. p.5

en la comunitat dels difunts i, finalment, en la companyia dels esperits. És clarificadora l'explicació que reproduïm a continuació:

“Mentre el difunt és recordat pel seu nom, encara no està mort del tot: està viu i pertany a la categoria del que anomenem els morts vivents. Un mort vivent és una persona físicament morta, però viva en la memòria dels que el van conèixer en vida, i viva també en el món dels esperits. Mentre sigui recordada, es troba en un estat d'immortalitat personal, el qual s'exterioritza en la continuació física de la procreació, de manera que els fills porten en si mateixos els trets dels pares. Des del punt de vista dels que romanen vius, la immortalitat personal s'expressa o exterioritza en actes com el respecte als difunts, l'oferiment de menjar, les libacions, així com l'acompliment cabal de les instruccions transmeses pels morts abans de morir o en les seves aparicions”¹⁰.

D'aquesta explicació se'n deriven algunes conseqüències lògiques. L'aparició dels difunts, i el seu reconeixement pel nom propi, pot continuar durant quatre o cinc generacions, sempre i quan es mantingui viu algú que hagi conegut personalment pel nom al difunt. Contràriament, qui no hagi esdevingut avantpassat per estar mancat de descendència, no serà ningú i s'esvairà abandonant l'existència humana. Per assegurar la immortalitat personal, doncs, cal la procreació.

La mostra fefaent de què aquesta creença és efectiva en les religions estudiades és el conjunt d'accions que comporten, i que ja han quedat apuntades: actes d'oferir libacions, símbols de comunió i record. Els morts vivents continuen sent persones, formen part de la família i parlen la llengua dels homes tot i que, pel fet d'apropar-se entitativament als esperits i a Déu, també parlen el llenguatge corresponent a aquests.

La capacitat de relació familiar que mantenen els morts vivents els permet d'esdevenir vigilants actius de les tradicions del grup, guies per a les activitats i garants de les normes morals que han de seguir els parents vius. La seva visita, però, no sol ser rebuda amb gran entusiasme¹¹; de fet, se'ls hi pot témer com a possibles personatges venjatiu si han mort amb disgust o no se'ls ha mantingut contents.

De la comunió dels difunts, a la llarga, també tothom en surt. Però els morts vivents no desapareixen: entren en un estat d'immortalitat col·lectiva. Aquest és l'estat dels esperits; i que no són ja membres formals de les famílies humanes. De tota manera, tal com recorda Mbiti, “en algunes societats, emperò, poden parlar a través d'un mitjà, o convertir-se en guardians del clan o de la tribu, i poden ser anomenats o invocats en ritus religiosos (...) en altres societats, aquests esperits són incorporats al cos d'intermediaris entre Déu i l'home”¹².

¹⁰ MBITI, John: Op.cit. p.36

¹¹ Vid. MBITI, John: Op.cit. p.114

¹² MBITI, John: Op.cit. p.38

El seguit de trets que estem comentant, acompanyats de l'estudiós, ens porten a concloure que "les activitats religioses dels africans es centren principalment en la relació entre els éssers humans i els difunts"¹³

També, i segons llegim en un altre lloc:

"Per als pobles africans, els esperits són una realitat, i una realitat amb la qual s'ha de contar, sigui aquesta clara o fosca. I una realitat que demanda i mereix molta més atenció acadèmica"¹⁴.

Amb aquesta demanda de rigor i estudi, amb la que Mbiti acaba el capítol que ha dedicat a els éssers espirituals i els morts vivents, ens hem vist esperonats a continuar la recerca al voltant d'aquesta constant en el pensament religiós dels pobles d'Àfrica. Ho farem amb l'observació del fenomen entre els bantus i, com fins ara, fent una lectura atenta.

El culte als avantpassats entre els bantús

El llibre que ens guiarà a continuació l'ha escrit Miguel Combarros Miguélez i es titula *Dios en África. Valores de la tradición bantú*¹⁵.

La primera part de l'obra, que és la que interessa per a la nostra recerca, ofereix una visió antropològica que mira la societat bantu; ens explica la seva filosofia popular, la religiositat, l'estructura clànica, social i econòmica. El capítol que ens serveix més és el titulat "Els morts són propers". Comença amb una afirmació radical:

"La millor lliçó que ens poden ensenyar els negres bantus és, sens dubte, la lliçó de la mort. Apropar-nos a aquest misteri, tan tremend i al mateix temps tan familiar per a ells, és tocar les arrels més fondes de la seva religió i descobrir les línies de força de les seves creences i de la seva organització social completa.

Els morts estan prop d'ells. Estan presents en la seva vida, conviuen amb els homes i guien tots els fils de la seva existència"¹⁶.

Combarros confirma, segons el que hem llegit, que els morts no deixen la seva societat, sinó que és tangible la seva presència enmig del grup. El tracte amb els avantpassats aparentment desapareguts es manté. I si diem que és "en aparença que han desaparegut" és perquè en la societat bantu, de fet, els morts no estan morts: són morts vivents, són éssers vius que no han finalitzat la seva existència, àdhuc al bell mig del seu poblat. Combarros no ens deixa dubtes quan afirma que "estan prop dels homes (...) conviuen amb els humans i els humans amb ells"¹⁷

¹³ Loc. cit.

¹⁴ MBITI, John: Op.cit. p.121

¹⁵ COMBARROS, Miguel: *Dios en África. Valores de la tradición bantú*. Ed. Mundo Negro. Madrid, 2006 (4a ed.).

¹⁶ COMBARROS, Miguel: Op. Cit. p. 94.

¹⁷ COMBARROS, Miguel: Op. Cit. pp. 97.

Els morts poden intervenir en els assumptes dels vius; i aquests poden adreçar-se a ells per tal de fer consultes, la qual cosa es fa amb freqüència. De fet, a la gran família africana és efectiva la reunió dels vius i els morts.

Descobrim amb Combarros que en la religiositat bantu, així com ho seria en la d'altres grups africans, els morts ocupen el primer plànol. Els esperits dels avantpassats, que en algun cas concret poden ser anomenats *bakulu*, i com en les concepcions d'altres pobles, són intermediaris entre Déu i els mortals; també tenen prou poder com per a protegir o castigar els vius. De fet, en la concepció bantu, intervenen amb freqüència en la vida dels seus descendents sobre la terra. El paper dels avantpassats difunts, doncs, torna a seu clau.

Cal tenir present, a més, que els morts vivents estan dotats de força i poder superiors als dels vius. La vida de qualsevol bantu està en absoluta dependència dels seus avantpassats; tant és així que es pot considerar que és una participació i prolongació de la vida dels progenitors.

La religiositat bantu no deixa de banda cap dels avantpassats, però es centrarà més sobre aquells en què no s'hagi produït encara un procés de despersonalització, fet que passa normalment com a conseqüència de l'oblit del nom del difunt. Més o menys tindran especial atenció, doncs, familiars que pertanyin a les quatre o cinc darreres generacions.

Els vius voldran assegurar-se la protecció i ajut dels seus ancestres i, alhora, evitar les revenges. La cura dels rituals funeraris tindrà una llarga seqüència de mostres de respecte que el seguiran. Lligat amb el què veurem a continuació, com a cas particular entre els fang, podríem fer esment de la cistellet dels avantpassats on, amb l'objectiu de rebre veneració sota la expressió gestual de les libacions, s'hauran conservat relíquies dels avantpassats.

El culte als avantpassats en un exemple del poble fang

En el moment d'estrènyer més el cercle per tal de ser més precisos encara, d'entre els pobles bantus, prenem el cas dels fang per poder mostra un exemple concret del culte als avantpassats, el fet que més ens ha cridat l'atenció, en general, de la religiositat tradicional africana.

Una bona manera d'acostar-nos creiem que ha estat la visita al Museu de les Cultures del Món¹⁸. Amb fons provinents de l'antic Museu Etnogràfic de Barcelona, nodrit de la Col·lecció Folch, hi ha un seguit de elements que criden l'atenció i en els que ens centrem per a veure un cas concret de culte als avantpassats. Tractem de comprendre el significat dels guardians de reliquiari, els *eyema byeri*.

Un apunt preliminar sobre els fang ens fa saber que, tot i ser originaris del sud de Sudan, es van establir en migracions successives en un ampli territori tropical que abasta el sud de Camerun, Guinea Equatorial i el Gabon. No s'organitzen segons una única unitat política, sinó que es divideixen en diferents grups, com ara els ntumu i els okak, els quals es subdivideixen en clans i en famílies esteses. Això no obstant, malgrat

¹⁸ Seguirem les informacions publicades a:

BRU, Ricard: Museu de les Cultures del Món. Guia de visita. Ajuntament de Barcelona, 2014.

aquesta fragmentació social i dispersió geogràfica, els fang formen un poble cohesionat. En són elements comuns les associacions religioses que s'encarreguen de la iniciació dels joves, “so”; i la judicial que persegueix malfactors i bruixots, “ngil”.

Entre les antigues pràctiques religioses dels fang, destacava el culte familiar als *byeri*. Cada *byeri* estava compost de cranis d'avantpassats, una caixa d'escorça (*nsekh byeri*) per conservar-los i una escultura de fusta (*eyema byeri*) que tenia com a funció primera protegir la caixa a la qual era fixada, on es guardaven les relíquies dels avantpassats il·lustres. El culte als *byeri* servia per a cohesionar la comunitat i garantir el compliment de la tradició, atès que tenien un paper fonamental en la iniciació dels joves, que incloïa un llarg aprenentatge al bosc on, entre altres coses, havien de memoritzar la genealogia del grup. En aquest procés, que comprenia també la circumcisió, hi havia un ritual on es duïen a terme sacrificis animals i libacions a la cambra on es guardaven els *byeri*, a fi d'entrar en contacte amb els avantpassats, la qual cosa era afavorida, segurament, gràcies al consum de petits fragments d'una planta al·lucinògena anomenada *elan*.

Els *byeri*, en la cultura fang, eren també consultats abans de prendre decisions importants seguint unes pràctiques que van caure en desús a mitjan segle XX, amb l'adopció d'un culte sincrètic anomenat *bwiti*. Sigui com sigui, el fet és que gràcies a les pràctiques religioses dels fang per les quals es posaven en contacte amb els avantpassats i els feien intervenir en la vida del grup dels vius es va produir un art ric i complex que podem avui admirar; l'obra dels hàbils escultors, però, quedaria sense una explicació dels seu sentit sense la referència necessària a la seva fonamentació espiritual en el marc de les religions tradicionals africanes.

Gràcies a la progressiva aproximació a aquesta mostra cultural hem pogut ubicar-la en un context ampli i, en relació amb aquest, comprendre-la com a mostra significativa d'un seguit d'elements religiosos afins als pobles de l'Àfrica, en general; propis dels pobles bantus i, concretament, inserits de ple entre els fang.

Javier CLEMENTE